

TÜRKİYE'DE DİN SOSYOLOJİSİ ÇALIŞMALARI

İzzet ER*

ÖZET

Türkiye'de Din Sosyolojisi çalışmaları, tarihçe itibariyle her ne kadar genel sosyolojiyle aynı devreye rastlıyorsa da, 1960 yılından sonra filizlenmeye, 1970'den sonra da gelişmeye başlamıştır. Bu makalede sözkonusu incelemelerden yazarlarıyla birlikte kronolojik sıraya göre bahsedilecektir.

RESUME

Les Etudes de la Sociologie Religieuse en Turquie

Les études de la sociologie religieuse ont commencé à germer après l'an 1950 et à se développer après l'an 1970 en Turquie, quoiqu'elles se rencontrent la sociologie générale au même temps, au point de vue de l'historique. Dans cet article, on parlera de les études mentionnées et de leur auteurs par ordre chronologique.

GİRİŞ

Üç çeyrek asır içinde, gerek genel din sosyolojisi, gerek özel din sosyolojisi (katolik, protestan, yahudi vs. sosyolojisi) sahasında, Batı, her geçen gün daha zengin metodik ve sistematik literatüre sahip olmuştur. Hatta, her iki alanda milletlerarası kongre, seminer ve sempozyumlara defalarca ev sahipliği yapmıştır. O kadar ki, bu nevi çalışmalar, kendi toplumlarını doğrudan doğruya ilgilendirmekle birlikte, 1930'lu yıllarda, İslâm Sosyolojisi istikâmetine de yönelmiştir¹.

Başlangıç itibariyle genel sosyolojiyle aynı tarihleri paylaşmasına rağmen, sistematik din sosyolojisi çalışmalarının memleketimizde oldukça yetersiz olduğu görülür. Yetersizliğin elbet bazı sebeplerinden bahsedilebilir². Sebepleri bir tarafa bırakarak Türkiye'mizde yapılan din sosyolojisi çalışmalarını müellifleriyle birlikte ele alalım.

* Dr.; Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Din Sosyolojisi Öğretim Görevlisi.

1 Ruben Lévy, Introduction to the Sociology of Islam, 1933.

2 Charnay, J. - P. Sociologie religieuse de l'Islam, Sindbad, Paris, 1977, s. 43.

A- GENEL DİN SOSYOLOJİSİ ÇALIŞMALARI

Türkiye'deki genel din sosyolojisi çalışmaları ve bu çalışmaları yapanlar kronolojik esasa göre şöyle sıralanabilir:

1- Ziya Gökalp - "Dîni İctimâiyat Notları". Dîni İctimâiyat Notları, Gökalp'in Dârülfünun'da verdiği derslerin taş basmasıdır³.

2- Necmeddin Sadak - "Dîni İctimâiyat Notları". Necmeddin Sadak Bey, Ziya Gökalp'in yardımcısı ve halefi olup Gökalp'ten sonra Dârülfünun'daki sosyoloji derslerini devam ettirmiştir. Dîni İctimâiyat Notları'nın Dârülfünun'da basılmış olduğunu, daha sonra İctimâiyat kürsüsünün müdürlüğünü yapan Mehmet İzzet Bey'den öğreniyoruz⁴.

3- Hilmi Ziya Ülken - "Dîni Sosyoloji"⁵. Bu eser, 1943 yılında İst. Ün. Edebiyat Fakültesi Yayınları arasında neşredildi.

4- Mehmet Karasan - "Din Sosyolojisine Giriş". Bu çalışma Karasan'ın Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde verdiği dersleri ihtiva eder⁶.

5- Hans Freyer - "Din Sosyolojisi"⁷. Freyer'in din sosyolojisi, İlahiyat Fakültesi'nde verdiği derslerden oluşur.

6- Mehmet Taplamacıoğlu - "Din Sosyolojisi"⁸. Taplamacıoğlu memleketi-

-
- 3 Taplamacıoğlu bu taş basmasının elde edilemediğinden söz eder. Bkz. Taplamacıoğlu, Mehmet, Din Sosyolojisi Çalışmaları (Batıda ve Bizde), Ank. Ün. İlahiyat Fak. Dergisi, c. VII, Ank., 1960, s. 55-60.
 - 4 Mehmet İzzet, Durkheim Tercemeleri ve Bazı Felsefe ve İctimâiyat İstilahlarına Dair, Dârülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası, c. III, sy. 5, İst., 1339/1923, s. 327-340.
 - 5 Hilmi Ziya Ülken'in "Dîni İctimâiyat" başlığıyla "Felsefe ve İctimâiyat Mecmuası" nda daha önce yayınlanmış iki makalesi daha vardır. Bkz. Felsefe ve İctimâiyat Mecmuası, sy. 4, İst., 1927, s. 264-271; sy. 5, İst., 1927, s. 321-332. Ayrıca, bir zamanlar müdürlüğünü yürüttüğü İstanbul Ün. Edebiyat Fak. Sosyoloji Dergisi'ndeki (sy. 13-14, İst., 1959, s. 35-57) "İptidâilerde İctimâi Bünye ve Din" adlı makalesini de zikredebiliriz.
 - 6 Ankara Ün. İlahiyat Fak. Yay. Teksir. Karasan'ın aynı fakülte dergisinde (c. II, No 4, Ank., 1953) "Din Sosyolojisinin Öncüleri ve Kurucuları" hakkında bir makalesi de yer alır. Münir Koştaş'ın aynı fakülte dergisinde (c. XXVIII, Ank. 1986, s. 355-369) yayınlanan "Din Sosyolojisine Giriş" adlı makalesi, son iki sayfa hariç, kaynak gösterilmeden Karasan'ın bu yazısından iktibastır. Karasan da dahil, bu dört sosyolog Fransız Durkheim ekolünün görüşlerini yansıtır.
 - 7 Çev. Turgut Kalpsüz, Ank. Ün. İlahiyat Fak. Yay., Ank., 1964.
 - 8 Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları arasında 1963'te ilk baskısı yapılan bu eserin 1983'te üçüncü baskısı neşredilmiştir. Son baskı yazarın daha evvel yine aynı fakülte yayımlarından olan "Din Sosyolojisine Giriş" (Ank. 1961, 1. baskı, 1963, 2. baskı) adlı eserindeki bazı konuları da ihtiva etmektedir. Taplamacıoğlu'nun diğer yazıları şunlardır: Din Sosyolojisi Çalışmaları (Batıda ve Bizde) (Ank. Ün. İlahiyat Fak. Dergisi, c. VII, Ank., 1960), Din Sosyolojisinin Yeri ve Tartışma Konusu Olan Meseleleri (Ank. Ün. İlahiyat Fak. Dergisi, c. VIII, Ank., 1961), Din ve Toplum Olaylarının Psikanaliz Bakımından Yorumu (İst. Ün. Edebiyat Fak. Sosyoloji Dergisi, sy: 17-18, İst., 1962-63), Din Sosyolojisinde Son Gelişmeler (Ank. Ün. İlahiyat Fak. Dergisi, c. X, Ank., 1963), Din ve Toplum İlişkileri ve Dîni Gruplar (Ank. Ün. İlahiyat Fak. Dergisi, c. XIII, Ank., 1965). Bu yazıların bir kısmı bilâhare Din Sosyolojisinin 3. baskısına alınmıştır.

mizin yetiştirdiği ilk din sosyoloğu olması hasebiyle, sahasını ilgilendiren konuları eklektik bir tarzda ele almışsa da, memleketimiz şartlarına göre tecrübî din sosyolojisi incelemelerinde de bulunabilmiştir. Bu husus aşağıda tekrar değerlendirilecektir.

B- ÖZEL DİN (İSLÂM) SOSYOLOJİSİ ÇALIŞMALARI

Türkiye'de özel din sosyolojisi çalışmalarından bahsederken, parantez içinde "İSLÂM" ı zikretmemiz, İslâmın dışındaki din ve mezheplerin hususi sosyolojileri üzerinde inceleme yapılmamış olmasındandır. Sosyologlarımız gayet haklı olarak Türk toplumunun dini-sosyal meselelerini ele alırken, ister istemez, İslâmı karşı karşıya gelmişler ve İslâm sosyolojisi oluşturmuşlardır denilse, mübalağa yapılmış olmaz. Aşağıda zikredilecek çalışmaların bu görüşü doğrulayıcı nitelikte olduğu görülecektir. Şimdi bahse konu olan çalışmaları, kronolojik sıraya göre sahipleriyle birlikte tanıtmaya gayret edelim.

1- Selâhattin Asım - "İçtimâiyat ve Şeriat-ı İslâmiyye"⁹, "İlm-i İçtimaa Nazaran İslâmiyet"¹⁰.

2- Ziya Gökalp - "Din ve Şeriat"¹¹, "İslâmiyet ve Asrî Medeniyet (Hristiyan Cemiyetlerde Hükümet-i Siyâsiyenin Rûhânî Hükûmetle Münâsebet Tarzları, Bu Tarzların İslâmı Mukâyesesi. Milletler ve Müstakil Devletlerin Ancak İslâm Teşkilâtıyla İtilâf Edebileceği)"¹², "Diyânet ve Kazâ"¹³, "Dinin İçtimâî Hizmetleri"¹⁴.

Görüldüğü gibi bunların hepsi makâledir. İslâm sosyolojisinin konularını işlemektedir. Onbeş günde bir yayınlanan "İslâm Mecmuası" nın "İçtimâiyat" ve "İslâm İçtimâiyatı" sütunlarında neşredilmiştir.

3- İzmir'li İsmail Hakkı - "İslâm İçtimâiyatı"¹⁵. Dârülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuasında iki seri devam eden 35 sayfalık bu makalede, İslâmın sosyo-ekonomik konulara bakışının izahı yapılmaktadır.

4- Ziyâeddin Fahri Fındıkoğlu - "İbn Haldun"¹⁶. Fındıkoğlu İslâm sosyolojisi alanındaki ilk adımını, müslüman bir sosyoloğun hayatı ve görüşlerini günümüz nesline aktarmakla atmıştır. O, bu adımı biraz daha ilerletecek ve dostu Prof. Halvuzchs'un (Paris Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Profesörü) tarihimizdeki hayat tarzı-

9 Sırât-ı Müstakim, c. II, sy.: 28, İst., Şubat 1324.

10 Sırât-ı Müstakim, c. II, sy.: 33, İst., Mart 1325.

11 İslâm Mecmuası, c. V, sy.: 49, 50, İst., 1332/1916.

12 İslâm Mecmuası, c. V, sy.: 52, İst., 1333/1917. Gökalp bu makalesinde protestanlığı, katolikliğin İslâma yakın şekli olarak görür. Bu konuda ayrıca bkz.: Türkdoğan, Orhan, Max Weber, Günümüzde ve Türkiye'de Weberci Görüşler, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İst., 1985, s. 133 vd.

13 İslâm Mecmuası, c. II, sy.: 35, İst., 1331/1915.

14 İslâm Mecmuası, c. II, sy.: 34, 36, 37, İst., 1331/1915.

15 Dârülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası, c. II, sy.: 3, 5, İst., 1333/1922.

16 İbn Haldun, H. Ziya Ülken'le birlikte hazırlanmış olup 1940 yılında İstanbul'da Kanaat yayınları arasında neşredilmiştir. Eserin yarısı Avusturyalı sosyolog Ludwig Gumplowicz (1838-1909) in İbn Haldun ve sosyolojisi hakkındaki değerlendirmelerinin tercemesidir.

Fındıkoğlu'nun "Biraz da İslâm Sosyolojisi" adlı makalesi için bkz.: Bilgi Dergisi, sy.: 223-224, İst., Aralık 1965 - Ocak 1966.

nın tesbit edilmesinin ilmi önemi ve bunun Türk sosyologlarınca ihmalinin büyük bir ilmi eksiklik olduğunu ifade etmesinden sonra, konunun ehemmiyetine "Bizde Dini Sosyoloji ve Tarih Araştırmaları" adlı üç sayı devam eden makaleleriyle parmak basacak ve bazı araştırma alanlarına işaret edecektir¹⁷.

5- Sabri F. Ülgener - "İktisâdî İnhitat Tarihimizin Ahlâk ve Zihniyet Meseleleri"¹⁸, "Zihniyet ve Din, İslâm, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlâkı"¹⁹, "Zihniyet, Aydınlar ve İzm'ler"²⁰, "Darlık Buhranları ve İslâm İktisat Siyâseti"²¹.

Ülgener, 1934'ten sonra Hitler Almanya'sından ayrıлып Türkiye'ye gelen iktisatçı-sosyologlardan Alexandre Rustow'un talebesidir. Rustow, Werner Sombart ve Max Weber ekolüne mensuptur. Bunlar çalışmalarında iktisâdî hayat, zihniyet ve ahlâk ilişkisini araştırmışlardır²².

Ülgener de, üstadlarının bu tür yaklaşımını sürdürür. İlk çalışmasını "İktisâdî Hayatta Zihniyetin Rolü ve Tezâhürleri"²³ isimli makalesiyle ilim dünyasına sunar. Bunu, Osmanlıların belirli bir dönemindeki iktisâdî hayat, zihniyet ve ahlâk münasebetini incelediği doktora çalışması ve diğer eserleri izler.

6- Mümtaz Turhan - "İçtimâî Gruplar Arasındaki Münasebetlere Tesir Eden Faktörler"²⁴.

Muhtelif eserlerinden tanıdığımız memleketimizin nadide ilim adamlarından sosyal psikolog Turhan, özel din sosyolojisinin konularına kitaplarında genel çerçevede yer vermiştir. İsmi zikrettiğimiz çalışmasında, özellikle Türkiye'deki vaziyeti göz önüne alarak tahlil yapmış olduğundan özel din sosyolojisi çalışmaları arasında zikredilmiştir. Makalede tarihi misâlleriyle dini faktöre münhasıran işaret edilmiştir.

7- Mehmet Taplamacıoğlu - "Yaşlara Göre Dini Yaşayışın Şiddet ve Kesafeti Üzerine Bir Anket Denemesi"²⁵.

Daha çok genel din sosyolojisi alanındaki yazılarıyla tanınan Taplamacıoğlu, Fransa'da Gabriel Le Bras'ın yaptığı çalışmalara benzer bir uygulamayla örnekle-

17 Folklor Postası, sy.: 7, 8, 19, İst., 1946. Aynı mahiyette bir makale için bkz.: Naci Kumahmetoğlu Kum, Anadolu'da Türk Din Tarihi ve Sosyolojisi Araştırmaları, İş Dergisi, sy.: 52, 53, İst., 1945-46.

18 İst. Ün. İktisat Fak. Yay., İst., 1951. Aynı tezin 1983'te İstanbul'da Der Yayınları arasında "İktisâdî Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası" namıyla 2. baskısı yapılmıştır.

19 Der Yay., İst., 1981.

20 Mayaş Yay., Ank., 1983.

21 Mayaş Yay., Ank., 1984.

22 Türkdogan, Max Weber, s. 6 vd, 28-39. Ülgener hakkında ayrıca bkz.: Güngör, Erol, Dünden Bugünden, Tarih, Kültür ve Milliyetçilik, Mayaş Yay., Ank., 1984, 2. baskı, s. 26-31.

23 İst. Ün. İktisat Fakültesi Mecmuası, c. II, sy.: 3-4, Nisan-Temmuz 1941, s. 351-380. Bilâhère bu makale, "Darlık Buhranları ve İslâm İktisat Siyâseti" adlı esere alınmıştır (Bkz.: A.g.e., s. 1-32). Ülgener'e göre, bu makale iktisatta zihniyetin rolünü ele alan ilk denemedir (Bkz.: Zihniyet Aydınlar ve İzm'ler, s. 12).

Aynı neviden bir başka makale için bkz.: Mumcu, Necati, Dinin Ekonomik Hayata Tesirleri, Türk Sanatı Dergisi, c. IV, sy.: 62, İst., 1958.

24 Sosyoloji Dergisi, İst. Ün. Edebiyat Fak. Yay., sy.: 13-14, İst., 1959, s. 99-106.

25 İlahiyat Fakültesi Dergisi, c. X, Ank., 1963.

me metodu kullanarak bir anket tatbik eder. Mezkur çalışma bu anketin değerlendirme ve sonuçlarından oluşur. Anket değerlendirmeleri açısından örnek olacak niteliktedir.

8- Şerif Mardin - "Din ve İdeoloji. Türkiye'de Halk Katında Dinsel İnançların Siyasal Eylemi Etkilendirmesine İlişkin Bir Kavramlaştırma Modeli"²⁶.

Eserin III-VII bölümleri doğrudan doğruya özel din sosyolojisinin konularını ele almaktadır. Özellikle V. bölümde Mardin, Cumhuriyet Türkiye'sinin kültürel yapısında Osmanlı toplum yapısının izlerinin hala devam ettiğini, İzmir yöresinde işçilere uyguladığı anketle ispatlamayı denemektedir²⁷.

9- Amiran Kurtkan Bilgiseven - "Sosyolojik Açından Tasavvuf ve Laiklik"²⁸, "Türk Milletinin Manevi Değerleri"²⁹, "Din Sosyolojisi"³⁰.

Amiran Kurtkan Bilgiseven, Fındıkoğlu'nun talebelerinden olup, memleketimiz sosyoloji literatürüne birçok makalenin yanında, Genel Sosyoloji, Mali Sosyoloji, Köy Sosyolojisi, Sosyolojik Açından Eğitim Yoluyla Kalkınmanın Esasları vs. eserler kazandıran bir sosyoloğumuzdur. Eserlerinde serpiştirilmiş vaziyette din sosyolojisinin konularına yer veren Kurtkan Bilgiseven'in mevzularını tamamiyle özel din sosyolojisine hasrettiği üç eserini yukarıda sıraladık. Bu üç eserde o, alışlagelmış usûlden çok farklı bir yaklaşım içindedir. Özellikle tasavvufî düşüncelerin sosyolojik ehemmiyetine temas eder. Bu özelliklerinden dolayı mezkur eserler hakkında daha geniş bir makale kaleme alınacaktır.

10- Ramî Ayas - "Türkiye'de İlk Tarikat Zümreleşmeleri Üzerine Din Sosyolojisi Açısından Bir Araştırma"³¹, "Kur'ân-ı Kerim'de Çalışma - Sosyolojik Bir Yaklaşım"³².

11- Ünver Günay - "La vie Sociale et Religieuse a Küre"³³, "Erzurum ve Çevresinde Dînî Hayat"³⁴.

Esas ihtisas alanı din sosyolojisi olan Günay'ın, her iki çalışmasını da, Gabriel Le Bras'ın Fransa'da katoliklere uyguladığı anketlerden ilham alarak yaptığı kanaati ağırlık kazanmaktadır³⁵.

12- Erol Güngör - "İslâmın Bugünkü Meseleleri"³⁶, "İslâm Tasavvufunun Meseleleri"³⁷.

26 İletişim Yay., İst., 1983. Bu eserin ilk baskısı Ank. Ün. Siyasal Bilgiler Fak. Yayınları arasında 1969'da neşredildi.

27 Mardin, Din ve İdeoloji, s. 105 vd.

28 Fakülteler Mat., İst., 1975; İkinci baskı Kutsun Yay., İst., 1977.

29 M.E.B., İst., 1977; İkinci baskı Orkun Yay., İst., 1984.

30 Filiz Kitabevi, İst., 1985.

31 Ank. Ün. İlahiyat Fakültesinde yapılmış doktora tezidir, basılmamıştır. Ank. 1970.

32 Ank. Ün. İlahiyat Fakültesinde yapılmış doçentlik tezi olup basılmamıştır. Ank. 1979.

33 Paris'te yapılmış doktora tezidir, terceme edilmemiş ve basılmamıştır.

34 Erzurum At. Ün. İslâmî İlimler Fak. de yapılmış doçentlik çalışması olup basılmamıştır. Erzurum ve çevresindeki bazı köylerde uygulanan anketlere dayanır.

35 Türkdoğan, Çağdaş Türk Sosyolojisi, At. Ün. İşletme Fak., Yay., Erzurum, 1977, s. 597 vd.

36 Ötüken Yay., İst., 1981; İkinci baskı, İst., 1984.

37 Ötüken Yay., İst., 1982.

Güngör, Mümtaz Turhan'ın talebelerinden olup ilim ve fikir hayatımıza Türk Kültürü ve Milliyetçilik, Kültür Değişmeleri ve Milliyetçilik, Dünden-Bugünden isimli eserleri sunmuş ve bunlarda yer yer özel din sosyolojisinin konularını genel çerçevede işlemiştir. İslâmın Bugünkü Meseleleri ve İslâm Tasavvufunun Meseleleri'nde İslâm sosyolojisini ihatalı ve orjinal bir bakışla ele almıştır. Bu iki eser her İlahiyat öğrencisinin el kitabı olacak niteliktedir denilse, yeridir.

13- Orhan Türkdoğan - "Milli Kültür, Modernleşme ve İslâm"³⁸.

"Max Weber, Günümüzde ve Türkiye'de Weberci Görüşler" isimli eserinde İslâm sosyolojisine kısmen temas eden Türkdoğan, Milli Kültür, Modernleşme ve İslâm'da, özel din sosyolojisi açısından ülkemizin önemli sosyo-ekonomik ve kültürel meselelerine ışık tutmaya çalışmıştır.

14- Baykan Sezer - "Toplum Farklılaşması ve Din Olayı"³⁹.

SONUÇ

Görüldüğü üzere, Türkiye'de din sosyolojisi çalışmaları, 1910'lu yıllarda ihmal edilmeyecek bir başlangıca sahipken I. Cihan Harbinden 1940'a kadar tek bir esere malik olabilmıştır. Bu durgunluk 1950'den sonra Ülgener ve Taplamacıoğlu ile filizlenmeye dönüşür. 1970'den sonra sosyologlarımız konuyla daha fazla ilgilenmeye başlarlar. Bu vadede müstakil eserler verilerek filizler gelişme dönemine girerler. Milli yapımızın ayrılmaz bir yönü üzerinde sosyologlarımızın daha birçok eserler vereceğini ümit ediyoruz.

KAYNAKLAR

A- KİTAPLAR:

- Charnay, J. P.; Sociologie Religieuse de l'Islam, Sindbad, Paris, 1977.
- Fındıkoğlu, Z. Fahri, Ülken, Hilmi Ziya, İbn Haldun, Kanaat Kitabevi, İstanbul, 1940.
- Freyer, Hans; Din Sosyolojisi, Çev. Turgut Kalpsüz, Ank. Ün. İlahiyat Fak. Yay., Ankara, 1964.
- Güngör, Erol; İslâmın Bugünkü Meseleleri, Ötüken Yay., İstanbul, 1981.
- İslâm Tasavvufunun Meseleleri, Ötüken Yay., İstanbul, 1982.
- Dünden-Bugünden, Tarih, Kültür ve Milliyetçilik, Mayaş Yay., Ankara, 1984, 2. Baskı.
- Kurtkan Bilgiseven, Âmiran; Sosyolojik Açıdan Tasavvuf ve Laiklik, Kutsun Yay., İstanbul, 1977.
- Türk Milletinin Manevî Değerleri, Orkun Yay., İstanbul, 1984.
- Din Sosyolojisi, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1985.
- Mardin, Şerif; Din ve İdeoloji, İletişim Yay., İstanbul, 1983, 2. Baskı.
- Sezer, Baykan; Toplum Farklılaşması ve Din Olayı, İst. Ün. Edebiyat Fak. Yay., İstanbul, 1981.

38 Üçdal Neşriyat, İst., 1983.

39 —İst. Ün. Edebiyat Fak. Yay., İst., 1981 (Doçentlik tezidir).

- Taplamacıoğlu; Din Sosyolojisine Giriş, Ank. Ün. İlahiyat Fak. Yay., Ankara, 1961.
— Din Sosyolojisi, Ank. Ün. İlahiyat Fak. Yay., Ankara, 1983.
- Türkdoğan, Orhan; Çağdaş Türk Sosyolojisi, At. Ün. İşletme Fak. Yay., Erzurum, 1977.
— Milli Kültür, Modernleşme ve İslâm, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1980.
— Max Weber, Günümüzde ve Türkiye'de Weberci Görüşler, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul, 1985.
- Ülgener, Sabri F.; İktisâdî İnhitat Tarihimizin Ahlâk ve Zihniyet Meseleleri, İst. Ün. İktisat Fak. Yay., İstanbul, 1951.
— Zihniyet ve Din, İslâm, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlâkı, Der Yay., İstanbul 1981.
— Zihniyet, Aydınlar ve İzm'ler, Mayaş Yay., Ankara, 1983.
— Darlık Buhranları ve İslâm İktisat Siyaseti, Mayaş Yay., Ankara, 1984.
- Ülken, Hilmi Ziya; Dîni Sosyoloji, İst. Ün. Edebiyat Fak. Yay., İstanbul, 1943.

B- MAKALELER :

- Asım, Selahattin; İçtimâiyat ve Şerfat-ı İslâmiyye, Sırat-ı Müstakîm, c. II, Sayı: 28, İstanbul, Şubat 1324.
— İlm-i İçtimaa Nazaran İslâmiyet, Sırat-ı Müstakîm, c. II, Sayı: 33, İstanbul, Mart 1325.
- Fındıkoğlu, Z. Fahri; Bizde Dîni Sosyoloji ve Tarih Araştırmaları, Folklor Postası, Sayı: 7, 8, 19, İstanbul, 1946.
— Biraz da İslâm Sosyolojisi, Bilgi Dergisi, Sayı: 223-224, İstanbul, Aralık 1965 - Ocak 1966.
- Gökalp, Ziya; Dinin İçtimâi Hizmetleri, İslâm Mecmuası, c. II, Sayı: 34, 36, 37, İstanbul, 1331/1915.
— Diyânet ve Kazâ, İslâm Mecmuası, c. II, Sayı: 35, İstanbul, 1331/1915.
— Din ve Şeriat, İslâm Mecmuası, c. V, Sayı: 49, İstanbul, 1332/1916.
— İslâmiyet ve Asrî Medeniyet, İslâm Mecmuası, c. V, Sayı: 52, İstanbul, 1333/1927.
- İzmirli İsmail Hakkı; İslâm İçtimâiyatı, Dârülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası, c. II, Sayı: 35, İstanbul 1338/1922.
- Mehmet İzzet, Durkheim Tercemeleri ve Bazı Felsefe ve İçtimâiyat İstîlâhlarına Dair, Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mec., c. III, Sayı: 5, İstanbul, 1339/1923.
- Taplamacıoğlu, Mehmet, Yaşlara Göre Dîni Yaşayışın Şiddet ve Kesafeti Üzerine Bir Anket Denemesi, Ank. Ün. İlahiyat Fak. Dergisi, c. X, Ankara, 1963.
- Turhan, Mümtaz, İçtimâi Gruplar Arasındaki Münasebetlere Tesir Eden Faktörler, Sosyoloji Dergisi, İst. Ün. Edebiyat Fak. Yay., Sayı: 13-14, İstanbul, 1959.